

ГЕНЕЗА ФОНЕТИКИ ЯК ГАЛУЗІ ЗНАНЬ ПРО ЗВУКОВУ БУДОВУ МОВИ: ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Кузнецова Г.П.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання, перший проректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Питання породження процесів мовлення, історії і передумов виникнення звуків передлюдини, людини, голос людини як реліктове явище, функції вокалізації голосу, якісна, кількісна, аксіологічна, акустична, артикуляційна характеристика звуків, що стали основою розвитку і становлення фонетики як галузі знань про звукову будову мови, завжди були в полі зору науковців різних напрямів – філософів, антропологів, біологів, психологів, лінгвістів, психолінгвістів, соціолінгвістів та інших. Генеза фонетики є об'єктом дослідження багатьох наук, проте всі вони опираються на принципи і закони діалектики, або на загальну філософську методологію розвитку мови як суспільного явища, та на часткову методологію, складником якої є дослідні методи, зокрема історичний.

Першоджерела знань про звукову будову мови, про виникнення звуків знаходимо в історії давньої філософії. Так, філософія Стародавньої Індії (VI ст. до н.е.) через категорію аджива (санскр.: а – заперечна частка, jīva – жива істота) вважає звук не самостійною якістю, а лише похідною від чотирьох головних: дживи (жива істота), пуд'гала (те, що зазнає поєднання і роз'єднання; матерія, що складається з найменших неподільних часточок, які обіймають одну точку простору, мають вагу та здатність до руху), дгарми (те, що створює умови для виникнення руху), адгарми (те, що обумовлює припинення руху).

Індійська філософія Даршана (санскр. darśana – бачення, світ) астіка (санскр. āstika – він є, існує) вайшешика (санскр. vaiśeṣika, від vaiśeṣa – особливе, відмінне) – як певне бачення трактування Вед – виникнення звуків, поширення їх пояснює через всюдисущий етер – простір [1, с. 28; 33], адже в «Рігведах» (санскр. ṛgveda – від слів ṛc – «гімн», «вірш» та veda – «знання»)

звукове мовлення, мову, слово уособлює богиня Сарасваті, яку возвеличено до рангу космічного принципу, загальної життєвої сили, священної молитви.

Варто зазначити, що саме Веди (VI ст. до н.е.) є джерелом мовознавчого матеріалу, який зацікавив лінгвістів різних часів (Яска, Паніні, Катьяяна, Патанджалі, Бхартрихарі, Ф. де Соссюр, В. Томсен, В. Алтапов, С. Десницкая, С. Кацнельсон, Т. Амирова та інші) фонетичною та звуко-буквеною писемністю, а також звукописом, перегрою різних звуків, складів, повторення яких спостерігаються в іменах Богів, називанні явищ, предметів.

Наприклад, у Ведах повторюються склади (пратьяхара) *va*, *vā*; *ak*, *ac*, що є складниками різних імен: АГНИ – «огонь», АНГИРА – бог вогню, посередник між богом і людьми; *abhrapruso na vasa prusa vasu / havismanto na uajna vijanusah...* звукопис, перегра голосних звуків, що супроводжуються спіральними приголосними звуками [2, с. 72-73]. Варто зазначити, що богиня Сарасваті має 108 імен, які є цікавими для фонетики, оскільки більшість із них (Вак, Вагдеві, Вані, Вагишварі та інші) містять склади *ṽa*, *vā*; корінь *ṽac*, основне значення якого – «говорити», «відати», «ректи». Простежується чергування голосних *i/ē/āi* в коренях слів: *vidyā* (знання), *vidma* (ми знаємо) – *vēda* (я знаю) – *vāidyas* (учений).

Окрім цього, давня індійська лінгвофілософія по-різному трактує поняття «Брахман» (санскр. *brachman*, спочатку – молитва): творець Всесвіту, натхненний, двічі народжений, праведник, основна частина Вед, коментарі до Вед, назва однієї із чотирьох соціальних каст, філософська категорія.

Як філософська категорія Брахман прирівнюється до Бога, Абсолюту, духовної субстанції згідно з якою достеменною реальністю, що не має початку й кінця, є звук, складофонема (*akṣara*), мова, слово (*śabdatattava*: «сутність мови» або «слово-сутність»), з якого розгортається Всесвіт. Брахманські школи жерців Стародавньої Індії мали посібники «пратишакхї», у яких відображено певні лінгвістичні знання до середини I ст. до н.е., і з фонетики зокрема. Було розроблено класифікацію звуків за місцем (*sthāna*) і способом творення (*prauatna* – посилення).

Філософія мови відомого давньоіндійського граматиста Бхартрихарі (V-VI ст. н.е.), викладена в його роботі «Вак'япедія» (*vākyapadīya* – «учення про слово і речення»), теж базується на теорії Брахмана, за якою Всесвіт описується як *ṽāsu* – те, що має бути висловленим (звукова форма, або конкретна послідовність фонем; означене, план вираження) за допомогою слова, і *ṽāśaka* – те, що висловлюється, або план змісту слова (означуване, сигніфікат). З огляду на це можемо зробити висновок: давнього індійського мислителя Бхартрихарі цікавила звукова форма слова та його значення. На думку вченого, Брахман як Абсолют, вища реальність без кінця і без краю, породжує всі предмети і явища у формі слова, а думки і всі знання тісно пов'язані зі словом. Отож саме в етері, просторі знаходяться всі явища, предмети, звуки, слова, які називають ці явища й предмети (простежуємо філософську теорію Даршана астіка вайшешика, про яку мовилося вище).

Брахмани як коментарі до Вед, окрім збірок гімнів, заговорів тощо, містять шість допоміжних дисциплін, чотири з яких є мовознавчими, серед них – фонетика (*śikṣā* - *навчання*). С. Десницька, С. Кацнельсон пишуть, що канонічний короткий трактат із фонетики традиційно вважається працею Паніні, хоча за способом викладу він нічого спільного з методом Паніні не має [3, с. 71]. Можливо йдеться про Граматику Паніні (створена в період від VII до II ст. до н.е.), у якій коментується зміст Вед і наголошується на тому, що вже в самих Ведах було визначено поняття артикуляції звуків, артикуляторів (м'яке піднебіння, тверде піднебіння, зуби, альвеоли, верхня губа, язик). Звуки класифіковано на голосні, напівголосні і приголосні; фонеми диференційовано за групами (класами). Зосереджено увагу на характеристиці ступенів підйому язика під час вимовляння голосних звуків.

У праці Паніні звуки належать до основних одиниць орфографії та орфоєпії, їх виокремлено в 14 класів. У першому розділі Граматики («Восьмикнижжя»), який називається «Шивасутра», перераховано букви індійського алфавіту, але їх розміщення є особливим: вони розподілені за групами, та відокремлені одна від одної вертикальними лініями. Кожна група

букв – це певний фонетичний клас із відповідною характеристикою, а кожний фонетичний клас – це одиниця мови. Послідовність звуків у класах фіксована. Кожний клас букв має свою назву, яка засвідчується останньою буквою класу. Наприклад: **1 клас:** а, /, и [п]. Як бачимо, остання буква першого класу букв [п].

1 – 4 класи – це голосні (**2 клас:** Л ЛИ; **3 клас:** е, о [n]; **4 клас:** ай⁹ іа⁹ а и [с]); 5 – 6 – напівголосні (**5 клас:** h(a), у (а), v(a)⁹r(a) [с]; **6 клас:** l (а) [n]; 7 клас – носові (**7 клас:** n (а)⁹ m(a)⁹ h(a)⁹ n(a)⁹ [m]); 8 – 12 класи – зімкнені, або проривні (**8 клас:** jh (а)⁹ bh (а) [n]; **9 клас:** gh(a) dh(a)⁹ dh(a) [s]; **10 клас:** j(a)⁹ b(a)⁹ d(a)⁹ d(a) [s]; **11 клас:** kh(a)⁹ ph(a)⁹ ch(a)⁹ th(a)⁹ th (а) c(a)⁹ t(a)⁹ t(a) [v]; **12 клас:** k(a)⁹ p(a) [y]); 13 клас – сибілянти (**13 клас:** s (а), s(a)⁹s(a) [r]); **14 клас** – особливий, складається з одного звука h. Ватро погодитися з думкою С.Десницької, С. Кацнельсона, що індійський алфавіт – єдиний у світі, де порядок знаків не випадковий, а заснований на бездоганній класифікації фонем [3, с. 72].

Далі Граматика пропонує правила комбінування звуків для створення мовлення, з огляду на що розроблено систему об'єднання класів букв в інші класи, які називаються пратьяхара, простежено алгоритм утворення кількості пратьяхара, яких у «Восьмикнижжі» застосовувалося 41.

З метою дослідження впливу одного звука на інший у процесі їх об'єднання за класами та участю у творенні текстів подано класифікацію фонем за диференційними ознаками: 1. За місцем артикуляції: глоткові, палатальні, какумінальні (церебральні), дентальні, лабіальні. 2. За задіяністю ротової порожнини: а) звуки внутрішнього утворення, ознаки яких залежать від дії пасивних та активних органів мовлення – це звуки повного контакту, проміжного (легкого) контакту, закриті, напівзакриті, відкриті; б) звуки зовнішнього утворення, характеристика яких залежить від голосу і резонаторів: за відкриттям і закриттям гортанної щілини, проточні/резонансні, вокалічні/невокалічні, придихові/непридихові, назальні/неназальні. Голосні, що виокремлено в окремий клас, – пратьяхара, розрізняються особливою ознакою – наголосом – та класифікуються на високі, низькі, середні [4, с. 60 - 67].

Таким чином, аналіз розвитку фонетики як галузі знань про звукову будову мови в рамках індійської лінгвофілософії свідчить, що звук як мовна і мовленнєва одиниця розглядається різнобічно: як фізична величина, яка існує в етері, просторі, отож – середовищем звука є повітря; як фізіологічне явище – творення звуків здійснюється за допомогою органів прийняття їжі та дихання. Відповідно до акустичних та артикуляційних особливостей, звуки класифіковано за їх ознаками. Звуки і графічні знаки визначено як єдину сутність, оскільки правила утворення звуків і графічних знаків перетинаються.

Розвиток фонетики ґрунтується на принципі «від графічних знаків, їх чіткої системи поєднання в класи – до звучання», що й відрізняє індійську лінгвістичну традицію від греко-латинської, де становлення фонетики, письма відбувається навпаки – від звучання до правильного формування графічного знака.

Література:

1. Історія філософії. Словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. Київ: Знання України, 2012. 1087 с.
2. Кузнецова Г.П. Генеза фонетики в системі гіпотез походження мови. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». Зб.наук.праць. Випуск 33. Херсон: ХДУ, 2018. 108 с.
3. Десницкая С.В., Кацнельсон С. История лингвистических учений. Древний мир. Т.1. Л.: «Наука», 1980. 263 с.
4. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. История языкознания. Москва: Академия, 2010. 672 с.